

*Мацько Л. І.,
академік НАПН України, доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри стилістики української мови
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЛЕКСИКИ З ПОГЛЯДУ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ

Анотація. Взаємопроникнення та перехрещення книжно-писемних і усно-розмовних джерел української мови було і є основою її розвитку в попередніх історичних періодах формування поезики художнього стилю, виникнення емотивно-експресивних колоритів художнього мовлення. Позначилось воно й на мові офіційно-ділового стилю, зокрема відбулося й у сучасному народнорозмовному та правочинному, правознавчому мовленні.

Ключові слова: лінгвостилістика, мовно-естетичний знак української культури, історія української літературної мови, права писані.

Постановка проблеми. Мова – форма вираження буття, носій інформації, національної культури, підсумованого досвіду, наукових оцінок взаємовпливу, взаємозв'язку мови і культури з філософських, історичних, правничих та лінгвістичних позицій. Зв'язки української мови з культурою в широкому її розумінні є основою формування і тяглості українського лінгвоетногенезу, культуроетногенезу, націогенезу і державотворення.

Лінгвокультурологічні дослідження спрямовуються на створення цілісної картини культурного впливу на мову і мовлення з огляду на глибинні семантичні рівні культурної репрезентації протягом віків, на логіко-лінгвістичний опис основних концептів і використання його в теорії й методиці викладання української мови і літератури. О.О. Селіванова вважає, що інтеграційна проблематика лінгвістики й культурології виходить за межі етнолінгвістики, адже предметом культурології є не лише етнічні культури, а й цивілізаційна, глобальна культура. Культури різних епох у діахронному висвітленні, професійних, конфесійних та інших етнічних угруповань надають багатий матеріал для естетичного сприйняття і наукового осмислення. Тому лінгвокультурологія має реальну тенденцію до формування окремої маргінальної мовознавчої дисципліни на межі етнолінгвістики та соціолінгвістики [3, с. 260].

Мета статті – проаналізувати проблеми диференціації лексики з позиції лінгвокультурології та професійного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Глибина вертикального етнокультурного мовного контексту засвідчує його походження й історичну тяглість етносу, а обшири горизонтального етнокультурного мовного контексту вказують на реальний стан розвитку національної мови та культури в конкретний період, на зміни у концептуальних системах, на реакцію на них суспільства. Як інтерпретатори сенсів концепти постійно перебувають «у роботі», у динаміці, у змінах окремих сем і відтінків, уточнюються і модифікуються, поки стають загальноприйнятим еталоном.

Лінгвокультурологічна інтерпретація мовних одиниць художнього тексту використовується з метою процедурного представлення системи значень, наявних у семантиці лінгвокультурем.

Польовий аналіз використовується для осмислення системи різнорівневих мовних одиниць, об'єднаних елементами значень, які концептуально і функційно інтегруються у лінгвокультурологічне концептополе. Польовий аналіз моделює з рецептивних і когнітивних образів концептополе як фрагмент етномовної картини світу, що складається з основних і периферійних ознак (соціокультурних, енциклопедичних, аксіологічних, сакральних, правничих, юридичних).

Лінгвокультурологічне поле тексту розуміється як певна текстова тематична сукупність лінгвокультурем, що містять у собі знаки, значення, поняття про класи предметів і ознак культури та виконують не лише інформативно-тематичну, а й суспільно-апелятивну та соціально-діяльницьку функції.

Мовна свідомість є обов'язковою умовою появи і розвитку інших форм свідомості. Вона виконує низку функцій: *онтологічно-відображальну*, якою започатковуються ментальні ідеоструктури мовної картини світу; *аксіологічно-ціннісну*, що визначає ставлення мовця, характер відношень і стосунків; *темпорально-стильову* (в певний час виникають відповідні стильові форми); *етично-естетичну* функцію як відповідь на запит соціальних груп суспільства; *інтерпретаційну* функцію як тлумачення нових значень, слів, виразів, мовних явищ. Отже, мовну свідомість можна визначити як низку (сукупність) онтологічно, соціально і культурно зумовлених позицій (постулатів, законів, правил), що відображають колективні ціннісні орієнтації. Етнолінгвокультурна свідомість формується у просторі когнітивної, лінгвальної і культурної сфер. Операційними одиницями когнітивного простору є ментальні утворення, що беруть участь у здійсненні операцій категоризації дійсності.

Основним методом дослідження мовообразів тексту є лінгвостилістичний аналіз лінгвокультурологічних полів, якому передують семантико-контекстуальний, позиційно-компонентний, аксіологічний підвиди й етапи аналізу. Важливою вимогою лінгвокультурологічного аналізу є дотримання відповідності інтерпретації мовного образу суті теми, ідеї, системи суб'єкта (чи об'єкта) як культурологічної цінності. У результаті проведення аналізу виокремлюються мовні одиниці, що синкретично позначають реалему (предметне значення), ідеологему (поняття) і культурну функцію. Такі мовні одиниці називають лінгвокультуремами.

Концепти – це комплекси культурно зумовлених знань про предмети, явища, речі і їх змістово-виражальні функції у певній культурі. Виділяють загальнокультурні концепти (*життя, вічність, мудрість, любов, смерть, дружба, добро, щастя, радість, свобода, наука, робота, прогрес*) і етнокультурні, сформовані окремим етносом, національні концепти – лінгвокультурем (*хата, криниця, хустка, намисто, вишиванка, соловейко, вітряк; батьки: батько, мати, діди, прадіди тощо*).

Лінгвокультурологічний аналіз передбачає такі етапи й аспекти аналітичної діяльності: описово-інформаційний, на якому визначаються мовні одиниці та культурні явища, процеси, дії, дотичні до конкретних мовних одиниць; аксіологічний, що акцентує увагу на цивілізаційних цінностях духовної і матеріальної культури, які відображаються у мовній культурі; духовний, що презентує культуру як духовне явище і спонукає мовних особистостей до мово- і культуротворчості. Символьний аспект показує роль мовних одиниць у творенні і функціонуванні етнокультурних і загальнокультурних концептів – символів. Функційний аспект показує конкретні функції мовних одиниць у суспільстві: апелятивну, комунікативну, регулятивну, інтегративну, нормативну, соціативну. Герменевтичний підхід спонукає до розгляду культури і мов як загальнолюдського надбання, закодованого у текстах багатьох народів. Нормативний підхід регламентує ідеї, концепції, програми, норми, правила, способи життя і діяльності та їх настанови і заборони. Діяльнісний аспект спонукає до постійної творчості, осмислення і переосмислення результатів мовотворчості і лінгвокультуротворчості.

Концепти як одиниці ментальної, розумової, інтелектуальної сутності свідчать про впізнаваність людини в розумінні й оцінці світу та себе в ньому. Концепт – це ніби згусток часток знань, культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, – це те, за допомогою чого людина – рядова, звичайна людина, не творець культурних цінностей – сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї [5, с. 43]. Ми керуємося тим, що мовна репрезентація етносвідомості і культури народу не обмежується лексико-семантичними, фразеологічними, словотвірною-граматичними засобами, а й залучає інші текстові структури, що задіяні у комунікативно-прагматичній діяльності носіїв мови. Ідеться про комунікативні компетенції, правила і норми поведінки, дискурсивні стратегії, що не описуються, а вгадуються і чуттєво сприймаються.

Основою культурологічної конотації є система образів, закріплених в усному народному мовленні, у фразеології, що пов'язана з матеріальною, соціальною чи ментально-духовною культурою мовної спільноти. Наприклад, в українській мові є фольклорний образ барвінок рвати, що означає «іти на побачення». Для українського мовця опорне слово «барвінок» створює національний (етнічний) фон за допомогою конотатом (барвіночок, барвінковий, барвінкава) у вертикальному (через віки) культурному контексті. Барвінок – ритуальна весільна рослина, символ першого кохання та шлюбу. Він оспіваний у піснях як символ дівочої краси, чистоти, цноти, щасливого кохання. Його вічнозелене міцне листя витримує влітку спеку, а взимку мороз, тому його вважають символом життєстійкості, краси, молодості, невмирущості. Для цієї лексеми в українській мові характерною є інтерпретація поетичної функції мовного засобу з погляду позитивної естетики художньої мови і створення індивідуальних мовних картин цього етнічного і національного світу. Постійні епітети «зеленький», «хрещатий», пісенне звертання «барвіночку, козаченьку», вічнозелене буяння барвінку уособлюють ідею безсмертя, тривалості життя, свіжості почуттів, стійкості та вірності у коханні. До речі, у сучасній російській мові також відома ця рослина (тобто барвінок), але вона не має такої конотації, як в українській мові. Вона називається «могильник», садять її на кладовищах і не поетизують так, як українці (Іванко, як барвінок, в'ється; барвінковий край, барвінкові очі тощо). Зіставно-кон-

трастивна методика лінгвокультурологічного аналізу показує, що на когнітивному (пізнавальному) рівні у слові «могильник» сформувалася інша ідея – поховання, могили, смерті. Аналогічно можна порівняти лінгвокультурему «чорнобривці» в українській мові і «бархатцы» (лінгвокультурему російської мови).

Концепти є соціопсихічними утвореннями узагальнених понять в колективній свідомості етносу і виявляються різнобічно у багатьох видах і формах мовного матеріалу у процесах багатоаспектного і всебічного функціонування національної літературної мови. Важають, що талановиті письменники – творці культурних цінностей з часом самі стають виразниками і носіями ідей національної культури, наприклад, такі, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Олесь Гончар, Михайло Стельмах і наступні (та й попередні) діячі української культури. Їхня поетична і прозова творчість також є потужним розгалуженим концептополем української художньої, мовотворчої культури.

Основні константи концептів світогляду і ментальності українського етносу представлені у ранніх історико-культурних пам'ятках Київської Русі і ширше та ґрунтовніше виражені у фундаментальній праці «Статути великого князівства Литовського у 3-х томах», виданій під науковим керівництвом і редакцією проректорів С.Ківалова, П.Музиченка, А. Панькова [4]. Перший том за назвою «Статут Великого князівства Литовського 1529 року» містить «Реєстр і текст статуту давньоруською мовою» (13 розділів з примітками, с. 39–90). Далі перераховані «права писаные, даны панству Великому князству Литовському, Руському, Жомойтскому и иных через наяснейшого пана Жикгилонта, з божее милости Короля Польского, Великого князя Литовского, Руского, Прусского, Жомойтского, Мазовецкого и иных». Таких писаних прав подано 13 розділів з примітками [4, с. 90–190]. «Реєстр статуту українською мовою» містить тринадцять розділів писаних прав, у яких є чимало досконалих формулювань морально-етичних лінгвокультурем. Наприклад, у першому розділі «Про персону господарську» сформульовано право: «Господар зобов'язується нікого не карати за заочним обмовленням, навіть якщо справа стосувалася б образи гідності його величності. Друге писане правило каже: «Про зраду господарської величності, яка виражена в тому, якби хто-небудь утік би до ворожої землі». Отже, чітко сформульовані лінгвокультуреми – поняття землі своєї рідної і ворожої; поняття справедливості: «Ніхто ні за кого не повинен нести покарання, але кожен за самого себе» [4, с. 195]. «Якщо хто згавбив би гідність іншого, то справу в суді має бути розглянуто у четвертий судовий строк» [4, с. 196]. «Ніхто без відома гетьмана не повинен поїхати з війни» [4, с. 196]. «Господар зобов'язується державу його милості Велике князівство і панів радних ні в чому не принижувати» [4, с. 197]. «Жид, татарин, християн у неволі тримати не повинні. Людина вільна ні за який злочин у неволі не повинна взята бути» [4, с. 203].

Права писані, надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жемайтському та іншим світлішим паном Сигізмундом. З божої ласки короля польського, великого князя Литовського, Руського, Прусського, Жемайтського набули більшої конкретизації, підсилення й увиразнення. У третьому розділі «Про вольності шляхти і про розширення Великого князівства Литовського сказано: «Господар зобов'язується державу його милості Велике князівство і панів радних ні в чому не принижувати»; «Чужинцям не можуть бути жалувані держання і звання» [4, с. 223]; «Господар дозволяє всім віль-

но виїжджати із землі господарської для навчання лицарської справи в усякі землі, окрім земель неприязельських» [4, с. 224]. Цілий 5-й розділ присвячено писаним правилам опікунства: «Аби судили правом писаним, а якби суддя судив інакше, має бути покараний» [4, с. 195].

Як інтерпретатори смислів правочинні концепти постійно перебувають у динаміці і розвитку, уточнюються, переосмислюються, збагачуються, модифікуються. Глибина вертикального етнокультурного мовного контексту засвідчує його етнічне походження й історичну тяглість етносу. Ознаки людей, дій, явищ, предметів проникають у свідомість мовців, вербалізуються у мовні знаки, тобто закріплюються як назви і стають елементами духовного життя, а в мовленні одержують додаткові, паралельні переносні значення, можуть ставати фразеологізмами або входити в них. Є концепти – лексеми з експлікованим у семемі (значенні) націо-культурним компонентом, які називаються національними лінгвокультуремами. Вони володіють яскраво вираженою національною символікою: *скупана у любістку, дорога терном поросла*. «Все, що створено народом, впливає на індивіда через мову» (В. Гумбольдт).

Висновки. Поняття концепту в лінгвістичній літературі тлумачать широко. Енциклопедія української мови дає такі значення: 1) ментальний прообраз, нерозчленоване уявлення про об'єкт; 2) ідея поняття; 3) саме поняття. Концепт (від лат. *conceptus* – думка, поняття) – це ментальна сутність, оперативна змістова одиниця інформації, структури свідомості, картини світу в цілому [6, с. 2]. У латинській мові античного періоду слово «концепт» мало значення «знання, поняття, зерно». Останнє означало, що в ньому народжується нове знання, концепт може поширюватися й поглиблюватися, обростати новими значеннями. Мовознавці вважають, що концепт має подвійну сутність: психіко-мисленнєву, ментальну частку (образ, що містить наукове знання і предметне уявлення мовця) та мовну частку (називання цього образу, висловлення, вираження). В. Івашенко виділила такі системотворчі компоненти концепту: власне когнітивний (знаннєво-пізнавальний); емотивний (емоційний); конотивний (поведінковий); а також такі контекстуально-фонові компоненти: ідіо/соціокомпоненти; компоненти (знаки, ознаки) епохи; факторні (факультативні, конкретні факти) [1, с. 18–24]. Концепти інтегруються в лінгвокультурологічне поле тексту, що надає можливість виходити за межі чисто мовного уявлення про зміст, синтезувати й виразнювати глибинні значення думок, що формують і відображають національну картину світу.

Література:

1. Івашенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури. Українська мова. 2004. № 4. С. 18–24.
2. Музиченко В.П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV – XVI століттях. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 1998. № 1. С. 10–16.
3. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: «Довкілля – К.», 2008. 771 с.
4. Статути великого князівства Литовського Т. 1. Одеса «Юридична література», 2002. 461 с.
5. Степанов Ю.С. Константи: Словарь русской культуры. 3-е изд. испр. и доп. М.: Академ. Проект. 2004. 992 с.
6. Українська мова. Енциклопедія. А-Я / за ред. В.М. Русанівського. К.: Вид. «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2007. 285 с.

Мацько Л. И. Проблемы дифференциации лексики с точки зрения лингвокультурологии и профессионального общения

Аннотация. Взаимопроникновение и перекрещивание книжно-письменных и устно-разговорных источников украинского языка было и является основой его развития в предыдущих исторических периодах формирования поэтики художественного стиля, возникновения эмотивно-экспрессивных колоритов художественного вещания. Отразилось оно и на языке официально-делового стиля, в частности состоялось и в современном народноразговорном и правомочном, правоведческом вещании.

Ключевые слова: лингвостилистика, языково-эстетический знак украинской культуры, история украинского литературного языка, права писаные.

Mats'ko L. Problems of differentiation of vocabulary from the point of view of linguoculturology and professional communication

Summary. Interpenetration and intersection of the written and written and verbal-speaking sources of the Ukrainian language was the basis of its development in the previous historical periods of the formation of poetics of artistic style, the emergence of emotionally expressive colors of artistic speech. It also affected the language of the official-business style, in particular, it happened on the modern people's conversation and law-making, law-making speech.

Key words: linguistic style, language aesthetic mark of Ukrainian culture, history of Ukrainian literary language, rights written.